

С.А. Горбаненко, В.В. Колода

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО НА СЛОВ'ЯНО-ХОЗАРСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

Київ, 2013. — 235 с., 126 рис., 48 табл.

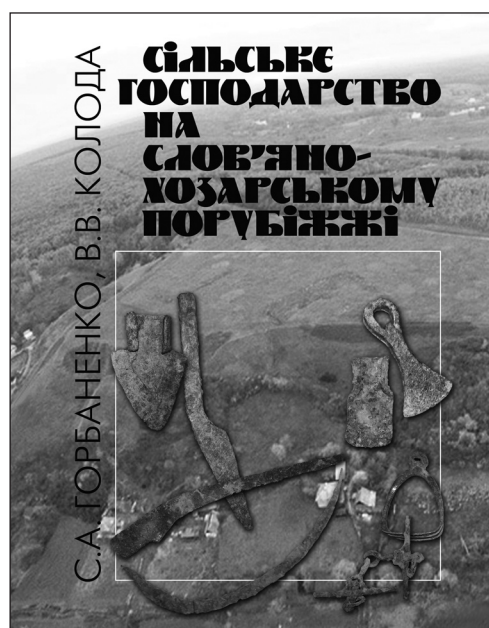
Вивчення сільського господарства давнього населення є одним з ключових питань на шляху до реконструкції історичного процесу. У давнину воно було визначальним чинником розвитку будь-якої культурно-історичної спільноти. За відсутності писемних джерел реконструкція цієї галузі базується на археологічних даних і застосуванні міждисциплінарних досліджень, зокрема залучення матеріалів етнології та природничих наук.

Прикладом екоархеологічного дослідження є монографія українських археологів, які плідно співпрацюють в галузі вивчення сільського господарства на території України в середньовічну добу. Вона присвячена сільському господарству останньої чверті I — початку II тис. на території слов'яно-хозарського порубіжжя. На основі міждисциплінарного підходу до обробки й осмислення археологічного матеріалу автори здійснили спробу визначити спільні та відмінні риси способів ведення сільського господарства у слов'ян-сіверян і носіїв салтівської культури.

Дослідження складається із вступної частини, шести розділів, додатку та довідкового апарату. Видання добре ілюстроване, містить значну кількість статистичних даних. Палеоетноботанічні визначення здійснені Г.О. Пашкевич і С.А. Горбаненком, ґрунтознавчі та палеокліматичні аналізи виконані Ю.Г. Чендевим, нові археозоологічні дослідження — Р.В. Кройтором.

У вступній частині наголошено на актуальності дослідження, визначено пріоритетні напрями, цілі та завдання роботи; подано короткий огляд доробку попередників з вивчення слов'яно-хозарських стосунків у Дніпро-Донському регіоні, який визначається як контактна чи інфільтраційна зона (с. 4), а також окреслено коло пам'яток, матеріали яких використано в дослідженні.

© Ю.О. ПУГОЛОВОК, 2014

Розділ 1, в якому конкретніше охарактеризовано територію досліджень, присвячено історії археологічних досліджень. Історіографічний блок викладено за хронологією, розглянуто діяльність різних вчених, проаналізовано ступінь археологічного вивчення пам'яток. Автори констатують нерівномірне археологічне вивчення регіону та окремих пам'яток. До позитивних моментів історіографічного аналізу слід зарахувати фокусування уваги не так на польових дослідженнях, як на тому, що зроблено для вивчення різних галузей сільського господарства. Таким чином, подано комплексну картину міждисциплінарних досліджень, що важливо на нинішньому етапі розвитку вітчизняної археології.

У розділі 2 розглянуто методи інтерпретації та способи відбору інформації для відтворення сільського господарства. Запропонована дослідниками схема оцінки господарської діяльності давнього населення охоплює весь

спектр доступних для аналізу матеріалів, якими, на думку авторів, надалі можна скористатись і в дослідженні житлових пам'яток населення, яке займалося сільським господарством (с. 48). Загалом розділ є розширеним варіантом опублікованого раніше авторами нариса (Колода, Горбаненко 2010, с. 23—44), що не применшує його наукову значущість.

Розділ 3 присвячений опису та реконструкції природних умов і зон розселення сіверян і салтівців. Автори вже зверталися до цієї теми (там само, с. 45—60), однак, на відміну від попередньої редакції, тут вона висвітлена ширше. Привертає увагу спроба природно-кліматичної хронокорекції історичної епохи, розроблена спільно з докт. геол. наук Ю.Г. Чендевим, необхідна для зіставлення археологічної періодизації з природно-кліматичною.

У розділі 4 охарактеризовано сільське господарство носіїв салтівської культури, а саме, територію навколо селищ, рільництво й тваринництво. В цьому розділі дослідники розширюють заявлену джерельну базу та доповнюють її іншими пам'ятками, що виходять за анонсовані географічні межі. Досить повно висвітлено знаряддя, пов'язані з рільництвом і переробкою врожаю. Особливу увагу приділено реконструкції способів зберігання врожаю. У розділі 5, за аналогічною схемою, окреслено сільське господарство носіїв волинцевсько-роменських традицій.

Розділ 6, присвячений порівняльному аналізу матеріалів обох культурних груп, по суті узагальнює висновки попередніх розділів.

Після цієї формальної характеристики монографії звернемо увагу на деякі спірні моменти, які доцільно поділити на тематичні блоки.

Перший блок зауважень стосується територіальних меж дослідження. Як контактну чи інфільтраційну зону автори спочатку визначають межиріччя Дніпра та Дону (с. 4), хоча надалі фокусують увагу на території басейну верхньої течії Сіверського Дінця, включаючи сюди пам'ятки до середньої течії р. Псел (с. 5, 20, рис. 2). На їхню думку, в цьому ареалі відбувалися найтісніші контакти слов'ян та населення Хозарського каганату, які фіксуються навіть у межах одного поселення (с. 5). Вказуються також базові пам'ятки для вивчення сільсько-господарства, до яких включено Битицьке та Новотроїцьке городища, а також матеріали інших слов'янських пам'яток, де «*помітні суттєві контакти з південними сусідами — салтівцями*» (с. 5). Однак, якщо в матеріальній культурі Битицького городища дійсно зафіксовано значну кількість речей неслов'янського похо-

дження та припускається мешкання тут іншоетнічного люду, то для Новотроїцького це питання не вирішується однозначно (див.: Приймак 1998; Комар, Сухобоков 2004, с. 168—169; Колода 2008). Наявність незначної групи речей салтівського (болгарського?, мадярського?) походження на пам'ятці прямо не вказує на «помітні контакти» між етносами. Загалом знахідки салтівського походження — характерна риса пам'яток роменської культури практично впродовж усього часу її існування.

Відтак, автори чітко не обґрунтували критерії прямих контактів слов'ян і населення салтово-маяцької культури. Відкидаючи конфронтаційну теорію таких зв'язків на порубіжжі, дослідники пропонують такі поняття як «контакт», «міжетнічне спілкування», «інфільтрація», «взаємовплив», «взаємопроникнення» та ін. В контексті опису досліджень археологічного комплексу Коробові Хутори вони наводять свою концепцію етнокультурного розвитку лісостепового регіону Сіверського Дінця. Сутність її полягає в мирному співіснуванні та «компліментарності» слов'янського та поліетнічного салтівського населення. Виділено й етапи цієї взаємодії: друга половина VIII — середина X ст. — військово-політичне домінування північнокавказьких аланів; друга половина X ст. — домінування сіверян через повернення частини аланів на батьківщину та включення іншої частини їх до сіверянського етнічного співтовариства (с. 26). Але сама проблема фізичної присутності салтівського населення на конкретних слов'янських поселеннях чи територіях лишилася невирішеною.

Нечітке окреслення територіальних меж призвело до подальшого розширення географії дослідження, що знайшло відображення в розділах 4 та 5, особливо в підрозділі про тваринництво (розділ 5). Тут із 15 проаналізованих пам'яток лише три (а разом з Битицею та Новотроїцьким — п'ять) локалізовані в указаному вище мікрорегіоні, інші розміщені в Подніпров'ї та на Лівобережжі (табл. 20). Тож надалі практично всі висновки зроблені на підставі аналізу цих 10 пам'яток, до яких залучено Битицю й Новотроїцьке (рис. 103—107).

Інший блок зауважень стосується історіографії. Виклад історії вивчення регіону видається неповним і деякою мірою вибірко-вим. Автори чомусь проігнорували дослідження, які провадила Слов'янська (Дніпровська) експедиція ПМК АН СРСР під керівництвом П.М. Третьякова наприкінці 1930-х рр. Не зрозуміло, чому вихідним пунктом досліджень

І.І. Ляпушкіна вказано кінець 1940-х рр., адже Лівобережний загін Дніпровської експедиції під його керівництвом здійснив дослідження в Опішні та Полтаві в 1940 р. Аналізуючи нинішній стан вивчення пам'яток, на думку авторів, лише В.В. Приймак в Україні наполегливо та результативно вивчає слов'яно-руські старожитності Дніпровського Лівобережжя (с. 17), а серед російських археологів наголошується на дослідженнях лише В.В. Єнукова та А.З. Винникова (с. 18), в роботах яких сільське господарство не є пріоритетним. З поля зору авторів «випали» деякі нинішні українські дослідники, які працюють в межах окресленого ними ареалу, хоча на матеріали цих досліджень вони неодноразово посилаються в тексті (напр.: Чугуївське городище, Полтава, Глинське).

Наступні зауваження стосуються культурно-хронологічної атрибуції пам'яток. Як наголошують автори, найінтенсивніші контакти між слов'янами та салтівцями відбувались у басейні верхньої течії Сіверського Дінця, де слов'яни представлені волинцевською (друга половина VII — середина VIII ст.) та роменською (середина VIII — X ст.) культурами, а населення Хозарії — лісостеповим варіантом салтівської культури (середина VIII — середина X ст.) (с. 4, 201). Вказані соціо-культурні явища відображені на відповідній карті опорних пам'яток. Їх лише сім, і вони визначені як салтівські, волинцевсько-роменські та салтівсько-волинцевсько-роменські (с. 20, рис. 2), а в розділі 1 автори додають до переліку археологічних культур на території України нову — слобожанську кінця XVII — XIX ст. (с. 26). Далі знаходимо вже узагальнене датування волинцевсько-роменських пам'яток другою половиною VII — X ст. (с. 49), а в тексті фігурують й інші дати для деяких роменських пам'яток мікрорегіону. Це стосується городища Водяне, нижньою датою якого є кінець VIII ст., а верхньою — початок XI ст. (с. 28); Зеленогайський археологічний комплекс названо поселенням, синхронним з Битицею (с. 74).

До цього ж кола питань слід віднести й частину запозичених визначень, що стосуються Битиці: опорний пункт Хозарського каганату, протоміське утворення, центр державотворення на східнослов'янських землях (с. 30, 152). Вважаємо, що до цього слід ставитися критичніше, зокрема враховуючи й останні дослідження (Флеров 2011, с. 77—79).

Усе це ускладнює розуміння того, коли саме відбувалася взаємодія між салтівцями та слов'янами та як довго вона тривала. Якщо виходити із запропонованих верхніх дат роменської

та салтівської культур, тривалість таких стосунків могла становити приблизно 50—60 років, а, можливо, й менше. Такий часовий проміжок замалий для виділення його на підставі археологічних даних. Тож детальніший огляд пам'яток за хронологією сприяв би чіткому з'ясуванню особливостей сільського господарства, і воно б не мало такого статичного вигляду.

Ще одне коло зауважень стосується інтерпретаційної частини дослідження. Приміром, для пам'яток салтівської та роменської культур не розроблена чітка типологія та критерії, за якими виділялися об'єкти для зберігання зерна. Для салтівської культури автори виділили ґрунтові комори (невдалий термін), ями, піфоси і тару з тканини, наголошуючи, що ґрунтові комори та ями використовувалися для зберігання громадського зерна, а піфоси — індивідуального (с. 91). На підставі чого розмежовані вказані об'єкти, не зрозуміло, оскільки далі вказано відомості й про зернові ями в межах жител чи двору (с. 92—93), що навряд чи може свідчити про громадське зберігання збіжжя. Для салтівських пам'яток також не вказано критерії виділення зерносховищ. Наведені плани та профілі зернових ям (рис. 60—63) нічим не відрізняються від господарських ям будь-якого призначення, що фіксуються питомо на поселеннях від доби бронзи до пізнього середньовіччя.

Не розроблено й термінологічний апарат. Для позначення господарських об'єктів використано такі терміни як: «ґрунтова комора», «амбар-зерносховище», «зернова яма», «погріб» («погреб»), «комора», «погрібець», «льох» та ін. (с. 91—98, 137, 138, 140). Вірогідно, для уникнення такого розмаїття назв варто було б звернути увагу на етнографічні матеріали та на розробки вітчизняних археологів (напр.: Готун 1993; 1993а).

На відміну від опису салтівських пам'яток для слов'янських старожитностей автори все ж наводять критерії, за якими виділено зернові ями (с. 135), і погоджуються з наявністю над декотрими споруд на зразок куреня. Але в контексті реконструкції господарських споруд варто було б детальніше пояснити особливості їх конструкції (с. 137—138).

Звертаючись до зернових ям, розміщених в житлах, дослідники наводять приклади з Волинцевого, Сосниці, Опішні та Новотроїцького (с. 140). Однак на Опішнянському городищі таких випадків не зафіксовано. Стосовно Новотроїцького, то повністю погодитися із зарахуванням ями в житлі 3 до зернових не мож-

на хоча б через те, що в ній на момент загибелі житла зберігалися три купки перебраної для потреб гончарства глини.

Не дивлячись на спірність деяких положень дослідження, зроблену авторами роботу важко недооцінити. В книжці представлено значну кількість новітніх археологічних матеріалів, солідний масив статистичних даних. Особливе місце посідає міждисциплінарний підхід до опрацювання джерельної бази, що стосується

сільського господарства давнього населення регіону. В роботі задіяно палеоетноботанічні та археозоологічні визначення, спроби реконструкції давнього ландшафту та природного середовища, а також їх роль у контексті освоєння територій в околиці селищ. Підходи та методики авторів цілком можуть бути використані в подальших дослідженнях, присвячених реконструкції взаємодії людини та навколишнього середовища в давнину.

Готун І.А. Житлові та господарські споруди за писемними та епічними джерелами (деякі питання історіографії) // Роль ранньоміських центрів в становленні Київської Русі. Мат-ли польового історико-археол. семінару (серпень 1993 р.). — Суми, 1993. — С. 51—54.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автунічі // Археологія. — 1993а. — № 4. — С. 59—71.

Колода В.В. Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамической традиции конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья. Мат-лы конф., посвящ. 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 106—112.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К., 2010.

Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 159—173.

Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 93—99.

Флеров В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность. — М., 2011.

Ю.О. ПУГОЛОВ